

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повна найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повна найменування інституту/факультету)

Кафедра культурології

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **«Від міфу до казки: трансформація у слов'янській культурі»**

«From myth to fairy tale: transformation in Slavic culture »

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальності 034 Культурологія

Лабунська Вікторія Олександрівна

Керівник: к.ф.н., доц. Ушакова К.В.

Рецензент: д.ф.н., проф. Богата Л.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ від . . 2019 р.

Захищено на засіданні ЕК №

протокол № від . . 2019 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____Соболевська О.К.

(підпис)

_____Соболевська О.К.

(підпис)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Міф і казка в сучасному культурологічному осмисленні	
1.1. Поняття міфу в сучасних наукових концепціях.....	6
1.2. Міф і казка: відмінні риси.....	12
1.3. Казка: різноманіття визначень і характеристик.....	16
Розділ 2. Міф і казка в слов'янській культурі	
2.1. Особливості джерельної бази в дослідженнях слов'янського язичництва.....	24
2.2. Значення міфу у древніх слов'ян на прикладі «основного міфу».	31
2.3. Мотив змієборства в російській казці.....	40
Розділ 3. Трансформація образів слов'янської міфології в художній культурі	
3.1. Становлення казки у вітчизняному культурному просторі.....	56
3.2. Відродження слов'янських міфологічних і казкових образів в художній культурі кінця ХІХ - початку ХХ століть.....	60
3.3. Жанр фентезі як приклад трансформації міфологічних і казкових образів і сюжетів у вітчизняній культурі кінця ХХ - початку ХХІ століть...	66
Висновки	75
Список джерел та літератури.....	79
Додаток А. Образ дракона в мистецтві ХІІІ-ХІV століть.....	84
Додаток Б. Образ дракона в мистецтві ХІХ-ХХ століть.....	86
Додаток В. Трансформації міфологічних і казкових образів у вітчизняній культури кінця ХХ - початку ХХІ століть.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. Слов'янська міфологія як уявлення древніх слов'ян про навколишній світ є однією зі складових культурної спадщини нації. Як і всі давні люди, наші предки-слов'яни намагалися зрозуміти, як влаштований світ, і осмислити своє місце в ньому.

З прийняттям християнства на Русі слов'янські боги поступово припиняють своє існування. Однак особливості слов'янської міфології знайшли відображення в суспільному житті і в художній культурі. Міфологічні сюжети і образи займають значне місце не тільки в усній народній традиції, але і в творах письменників і поетів, музикантів і художників на різних історичних етапах розвитку культури. Не маючи уявлення про давньоруське язичництво, важко зрозуміти давньоруські пам'ятки літератури і мистецтва, російську народну творчість в різних його проявах (вишивка, різьблення по дереву, ігри, пісні та ін.).

Елементи слов'янської міфології стають надбанням сучасної вітчизняної масової культури, проникаючи на сторінки художніх книг і Інтернет-сайтів, в фільми і мультфільми, в тексти пісень деяких рок-груп. Інтерес суспільства до своєї історії і культури можна оцінювати тільки позитивно, але ситуація, коли їх основи фальсифікуються і використовуються в якості аргументів націоналістичної, а часом і відверто фашистської пропаганди не може не турбувати через її спрямованості як проти принципів наукової етики, так і проти загальнолюдських, загальногромадянських цінностей. Тому ми знову звертаємося до традицій минулої культури, що приховує справжні моральні художні цінності.

Мета дослідження: виявити універсальні смисли слов'янських міфів і казок, і показати їх вплив на світоглядні особливості сучасної культури.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити ряд наступних **завдань дослідження:**

1. Вивчити поняття міфу в сучасному культурологічному осмисленні;
2. Виявити відмінні риси міфа і казки;

3. Розглянути різноманіття визначень і характеристик казки;
4. Виявити особливості джерельної бази в дослідженнях слов'янського язичництва;
5. Визначити значення міфу у древніх слов'ян;
6. Розглянути мотив змееборчества в російській казці;
7. Простежити становлення казки у вітчизняному культурному просторі;
8. Виявити основні напрямки розкриття давньослов'янської теми в художній культурі кінця XIX - початку XX століття;
9. Розглянути жанр фентезі як приклад трансформації міфологічних і казкових образів і сюжетів в сучасній культурі.

Об'єкт дослідження: міф і казка як феномен культури.

Предмет дослідження: трансформація міфу у казку в слов'янській культурі.

Методи дослідження: історичний, аналітичний, компаративістський, концептуальний, аналізу і синтезу.

Огляд джерел та літератури з теми дослідження. Аналіз усього розмаїття ідей і гіпотез, присвячених міфу і міфотворчості, просто неможливий в рамках однієї з глав дипломної роботи. З метою визначення специфіки вживання даного поняття в сучасному науковому дискурсі, в цій роботі почали вивчати найбільш помітних і основоположних робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників (філософів, філологів, істориків, фольклористів, релігієзнавців), присвячених даній проблематиці. З метою виявлення особливостей міфологічних мотивів були вивчені аспекти трактування поняття "міф" в дослідженнях З. Фрейда, К. Юнга, Е. Дюркгейма, Б. Малиновського, Л. Леві-Брюля, Е. Кассіра, К. Леві-Стросса, М. Еліаде і О. Потебні.

Багато дослідників міфу і казки виявляють різні їх аспекти, різні способи інтерпретації. Так, наприклад, О.М. Афанасьєв бачить у всіх міфах і чарівних казках природні явища: сонце, хмари, грім і блискавки, Володимир

Пропп розглядає казки з точки зору народних вірувань, обряду, ритуалу, К.Г. Юнг і його послідовники - з точки зору архетипових досвіду людства.

Складнощі, що виникають перед дослідником міфології східнослов'янського язичництва, підкреслювалися у вітчизняній науці давно і багато разів. Вчених, які вивчають цю тему, можна розділити на дві групи, умовно позначивши їх як «оптимістів» і «песимістів». Різниця між цими двома групами проходить на рівні питання про можливість наукового вивчення міфологічної складової цього явища. «Оптимісти» (і в цьому таборі, мабуть, найпомітнішою фігурою є А.Н. Афанасьєв) вважають, що це цілком можливо. «Песимісти» (кредо яких досить чітко висловив ще Е.В. Анічков), вважають, що оскільки стародавні міфи східних слов'ян до нас не дійшли, то реконструювати їх - завдання для науки нездійсненне, бо тут неминуче повинно вступити в свої права вже «художнє проникнення». А там, де вступає в силу художнє проникнення, наука закінчується. Отже, її долею може бути тільки вивчення тих чи інших аспектів культу на основі історичних джерел. Автор даного дослідження вважає, що можливості реконструкції не дійшли до нас міфів існують, а «художнє проникнення» не варто так жорстко протиставляти «науковому знанню».

Тема давньослов'янського світу і його відображення в художній культурі, вивчення спадщини дохристиянської Русі на рубежі XIX-XX століть, вплив слов'янської міфології на художні системи представників літератури і мистецтва - все це не раз привертало увагу дослідників. Елементи слов'янської міфопоетики у творчості художників і літераторів початку століття отримували інтерпретацію в дослідженнях А.Грігор'єва, Г.Гунна, Г.Мінц, Н.Молчановой, В.Плотнікова, Н.Суворовой, В.Топорова і ін. У даній роботі ми спиралися також на матеріали одеського дослідника Наталії Порожняковой.

Структура роботи включає в себе вступ, 3 розділи по 3 параграфу, висновки, список використаних джерел та літератури та додатки.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань в результаті дослідження ми прийшли до наступних висновків:

1. Вивчили поняття міфу в сучасному культурологічному осмисленні. При визначенні ролі та значення міфу в історії культури на підставі філософсько-культурологічних концепцій XX століття, можна виділити процес ремифологізації, викликаний підвищеним інтересом до міфу з боку письменників, істориків, філософів, соціологів і етнологів, які розглядають феномен міфу з різних сторін. При цьому міф постає в наступних іпостасях: як вираження індивідуального і колективного несвідомого (психоаналіз), як сакральний вірець, який регулює соціальне життя (французька соціологічна школа), як особливе логічне мислення (структуралізм), як автономна символічна форма культури (символічна школа), як сакральна реальність (Б. Малиновський, М. Еліаде);

2. Виявили відмінні риси міфа і казки:

- Міф носить сакральний характер («прихованого», таємного знання); казка - загальнодоступна;
- Міф сприймається слухачами як відображення реального світоустрою в образах, передає світорозуміння і світовідчуття народу, пояснює світ, його закони; казка - сприймається слухачами як фантастика, вигадка, розповідається, в основному, з метою розважити (в меншій мірі - з повчальною);
- Міф оповідає про діяння богів і героїв; казка оповідає про звичайних людей («благородного» або «низького» походження);
- Оповідач і слухачі міфу вірять в те що розповідається, сприймають його як одкровення; сказитель казки і слухачі не вірять в те що розповідається;
- Міф часто розігрується перед слухачами-глядачами або набуває вигляд обряду; казка розповідається сказителем слухачам.

- Міф не має авторства, оскільки розвивається століттями, а казка існує не тільки як народна творчість, але і як жанр літературного твору, від початку і до кінця придуманого письменником.

3. Розглянули розмаїття визначень і характеристик казки;

Не дивлячись на те, що довгі роки дослідники, вивчаючи казку, намагаються дати визначення, яке б відповідало всім її характеристикам, на сьогоднішній день єдиної думки про те, що таке казка, не існує. Багатогранність казки народжує різні підходи до її розуміння.

4. Виявили особливості джерельної бази в дослідженнях слов'янського язичництва. Сучасні вчені не мають у своєму розпорядженні власне слов'янських міфологічних текстів, тому «реконструювати» слов'янську міфологію можна лише на основі вторинних джерел - письмових, фольклорно-етнографічних та археологічних. На думку деяких дослідників, давньоруська міфологія - це на 90% реконструкція, тобто відновлення, зроблене на основі пізніх вірувань російських, українських і білоруських селян, і лише на 10% - оригінальні відомості, почерпнуті у древніх книжників. Тільки облік всіх джерел: письмових пам'ятників і свідчень сучасників, фольклорних творів і археологічних свідчень, етнографічних матеріалів і даних лінгвістики - дозволяє глибоко і повно вивчити слов'янську язичницьку міфологію.

5. Визначили значення міфу у древніх слов'ян на прикладі дослідження «основного міфу». Образ змієподібною істоти є одним з найдавніших в контексті багатьох культурних або фольклорних реалій. У більш пізньої слов'янської традиції він зв'язується з уявленнями про нечисту силу і християнському Дияволі, зберігаючи при цьому деякі стародавні позитивні риси. При цьому яскраво виражається зв'язок змія з хтонічними силами землі, загробним світом, древніми знаннями і скарбами, водної та вогняною стихією, чоловічим і жіночим началом. Герой народних творів, що відображають християнську ідеологію, Єгорій Хоробрий проводить акт очищення території від небезпечних представників іномірія, які виявляються

не в змозі протистояти духовній силі християнина. У той же час, перемагаючи чудовиськ мечем або словом, він бере гору над пережитками язичництва.

6. Розглянули мотив змієборства в російській казці. На ранніх стадіях розвитку суспільства і його міфології для образу змієподібної істоти були характерні певні божественні і космогонічні атрибути. З плином часу міфологічні сюжети і їх елементи, так само як і саме ставлення народу до розповідій подій, зазнали ряд метаморфоз. Більшість рис змієборчого мотиву збереглося в казці в тому чи іншому вигляді, в ряді випадків втративши своє початкове значення.

Так, втративши божественні властивості, Змій став носієм рис переважно злої, ворожчої людині істоти.

7. Простежили становлення казки у вітчизняному культурному просторі. Слово «казка» виникло в російській мові лише в XVII столітті. Казки були популярні в народі завжди, проте не завжди вони були дозволені офіційно. Церква бачила в казках прояв язичництва. Ставлення до казок змінилося тільки в XVII - XVIII ст., А науковий інтерес до російської казці, який призвів до перших її записів, виник у другій половині XVII ст. Казка незмінно привернула увагу російських майстрів і художників. Однак кращі ілюстрації казок і билин були зроблені на рубежі XIX - XX століть.

8. Виявили основні напрямки розкриття давньослов'янської теми в художній культурі кінця XIX - початку XX століття. Світ древніх слов'ян одно привертав представників усіх провідних поетичних і художніх шкіл: реалістів, символістів, акмеїстів, футуристів, модерністів, діячів «Світу мистецтва», неокрест'янських поетів і художників, а також авторів, що не входили ні в які об'єднання. Однак, ставлення до слов'янських старожитностей у представників творчої еліти було різним: символісти бачили в них натяк на одкровення; акмеїсти і представники абрамцевського гуртка - зриму «речову» красу; неокрест'янські поети і народні майстри - повернення до праоснови; футуристи і авангардисти - фундамент для

словотворчості і нових образів. Загальним для них всіх стало прагнення до синтезу мистецтв: нової художньої системи. Відродження міфу в мистецтві спиралося на нове ставлення до міфу як зберігачу першооснов майбутньої культури.

9. Розглянули жанр фентезі як приклад трансформації міфологічних і казкових образів і сюжетів в сучасній культурі. Характерною рисою художньої культури кінця XX - початку XXI століть є трансформація образів. Можна сказати, що сучасні міфологічні образи придбали чисто символічний, декоративний характер. У наш час персонажі слов'янської міфології швидше полонять уми своєю багатовіковою історією, вишуканістю і загадковістю. А тисячолітні смисли, що наповнюють міфологічні образи глибиною і сакральністю, відходять на другий план. В цілому, можна стверджувати, що інтерес до образів слов'янської міфології, що йде з глибини століть, було відновлено з новою силою на рубежі XIX - XX століть, не слабшає і сьогодні. Однак самі міфічні образи зазнають серйозну трансформацію. Кожен автор привносить свої смисли, які несуть в собі відбиток проблем тієї чи іншої епохи.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Азаренко С.А. Миф // Современный философский словарь. М.: Панпринт, 1998. С. 496-504.
2. Аникин В. П. Русская народная сказка: Пособие для учителя. М: Учпедгиз, 1959.
3. Афанасьев, А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с 268 мифическими сказаниями других родственных народов: в 3-х т. / А. Н. Афанасьев. Репринт изд. 1865-1869 гг. М. Индрик, 1994. Т. I-III.
4. Батракова С. П. Искусство и миф: Из истории живописи XX века. М.: Наука, 2002. 215с.
5. Бену А. Символизм сказок и мифов народов мира. Человек – это миф, сказка – это ты»: Алгоритм; Москва; 2011.
6. Большой толковый социологический словарь. М: АСТ, Вече. Дэвид Джери, Джулия Джери. 1999.
7. Бреева, Т. Н. Стратегия репрезентации национального мифа в славянском фэнтези / Т.Н. Бреева // Филология и культура. 2012. №1. С. 94 - 100 , с. 98.
8. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. М.: Индрик, 1997. 912 с.
9. Добровольская, В. Е. Предметные реалии русской волшебной сказки / В. Е. Добровольская. М.: Гос. республиканский центр русского фольклора, 2009. 224 с.
10. Ерёмина, В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Ерёмина; отв. ред. А. А. Горелов. Л.: Наука, 1991. 208 с.
11. Золотова, Т. А. Змееборчество в русской сказке и былине (сравнительный анализ): дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09 / Золотова Татьяна Аркадьевна. – М., 1983. 210 с.

- 12.Иванов В.В., Топоров В.В. Славянская мифология // Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2-х т. М.: Сов. Энциклопедия, 1991. Т.2. С. 450-456.
- 13.Иванова-Казас, О. М. Мифологическая зоология / О. М. Иванова-Казас. СПб.: Филологический фак. СПбГУ, 2004. 264 с.
- 14.Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. М.: Гардарики, 1998. 779 с.
- 15.Кассирер Э. Философия символических форм. В 3-х т. М.; СПб: Университетская книга, 2002. Т. 2. (Мифологическое мышление). 280 с.
- 16.Козлова Н. К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.09 / Козлова Наталья Константиновна. М., 2007. 769 с.
- 17.Козловски П. Культура постмодерна. М.: Республика, 1997. - 240 с.
- 18.Королев, К.М. Жанр фэнтези в России: предыстория и метасюжет / К.М. Королев // Русская литература. 2013. № 2. С. 243-258.52, с. 25.
- 19.Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет. СПб.: Европейский Дом, 2002. 400 с.
- 20.Леви-Строс К. Первобытное мышление. М: Республика, 1994. 384 с.
- 21.Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Эксмо-пресс, 2001. 512 с.
- 22.Леквиеская Е.. Мифы русского народа. М.: Астрель, 2000. 528 с.
- 23.Левкиевская Е. Е. Низшая мифология славян // Очерки истории культуры славян. М., 1996.
- 24.Лосев А.Ф. Диалектика мифа. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 317 с.
- 25.Мадлевская Е Л. Гипотеза об «основном» мифе восточных славян // Русская мифология. Энциклопедия. СПб.: «Мидгард», 2005. 778 с.]
- 26.Мадлевская, Е. Л. Русская мифология. Энциклопедия / Е. Л. Мадлевская. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2005. 784 с.
- 27.Маковский С. На Парнасе Серебряного века - М. 2000.

- 28.Малиновский Бр. Магия, наука и религия. Пер. с англ. М.: «Рефл-бук», 1998. 304 с.
- 29.Мелетинский, Е. М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа. М., СПб.: Академия исследований культуры; Традиция, 2005. 241 с.
- 30.Мелетинский Е. М. Миф и сказка//Фольклор и этнография. Л., «Наука», 1970.
- 31.Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. 3-е изд. М.: Вост. лит., 2000. 407 с.
- 32.Мифологический словарь / под ред. Е. М. Мелетинского. М.: Советская энцикл., 1990. 672 с.,
- 33.Мифы народов мира: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. М.: Советская энцикл., 1980. Т. I-II.
- 34.Найдыш В.М. Мифология. М. КНОРУС, 2010. 432 с.,
35. Никитина, А.
В. Кукушка в славянском фольклоре / А. В. Никитина. СПб.: Филологический фак. СПбГУ, 2002. 176 с.
- 36.Никифоров А. И. Русская детская сказка драматического жанра // Сказочная комиссия в 1927 году. Л.: Наука, 1928.
- 37.Овчинникова Л.В. Специфика жанра литературной сказки. М., 2001
- 38.Персонажи сказок старой Руси. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://habr.com/company/mailru/blog/368935/>
- 39.Потебня А.А. Миф и слово // Потебня А.А. Слово и миф. М.,1989. 624 с
- 40.Порожнякова Н.Е. Восточнославянские мифопоэтические мотивы в изобразительном искусстве модерна: Дис. канд. искусствоведения: 17.00.05. Одесса, 2006.
- 41.Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 2002.
- 42.Пропп, В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. 2-е изд. М.: Вост. лит., 1969. 168 с.
- 43.Пропп, В. Я. Поэтика <фольклора> / В. Я. Пропп; сост., предисл., коммент. А. Н. Мартыновой. М.: Лабиринт, 1998. 352 с.

- 44.Пропп В. Я. Русская сказка. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984.
- 45.Пропп, В. Я. Сказка, эпос, песня / В. Я. Пропп; сост., науч. ред., коммент., указ. В. Ф. Шевченко. М.: Лабиринт, 2001. 368 с. (Собрание трудов В. Я. Проппа).
- 46.Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976.
- 47.Руднев В. Неомифологическое сознание / Словарь культуры 20 века. М.: Аграф, 1997.
- 48.Рыбаков, Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. М.: Академический проект, 2013. 806 с.
- 49.Селиванов, Ф. М. Русские народные духовные стихи. Учебное пособие для филологических факультетов / тексты, сост., коммент. Ф. М. Селиванова; подгот. к публ., ред. текста Т. А. Золотовой. Йошкар-Ола, Марийский гос. ун-т, 1995. 160 с.
- 50.Сказка // Народные знания. Фольклор. Народное искусство: Научный свод этнографических понятий и терминов. М.: Наука, 1991. Вып. 4.
- 51.Сказка // Ожегов С. И. Словарь русского языка. 10-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1973.
- 52.Славянская мифология. Энциклопедический словарь / науч. ред. Т. А. Агапкиной, Л. Н. Виноградова, В. Я. Петрухина, С. М. Толстой. М.: Эллис Лак, 1995. 416 с.
- 53.Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995-2012. Т. I-V.
- 54.Смирнов, М. И. Этнографические материалы по Переславль-Залесскому уезду, Владимирской губернии. Свадебные обряды и песни, песни круговые и проходные, игры. Легенды и сказки / М. И. Смирнов. М.: MelanarE, 2008. 79 с.
- 55.Соколов, Б. М. Большой стих о Егории Храбром. Исследования и материалы / Б. М. Соколов; подгот. текста, вступит. ст., коммент. В. А. Бахтиной. М.: Наследие, 1995. – 178 с.
- 56.Соколов Ю. М. Русский фольклор. М.: Учпедгиз, 1941.

- 57.Стеблин-Каменский М. И. Труды по филологии. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003. 925 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://norse.ulver.com/articles/steblink/myth/fr1.html>.
- 58.Структура волшебной сказки / Архипова А. С., Мелетинский Е. М., Неклюдов С. Ю., Новик Е. С., Рафаева А. В., Рахимова Э. Г., Сегал Д. М. М.: РГГУ, 2001. – 234 с.
- 59.Толстой Н. И. Религиозные верования древних славян.
- 60.Топоров В. Н. Боги древних славян // Очерки истории культуры славян. М., 1996.
- 61.Топорков А Л Теория мифа в русской филологической науке XIX века- М, 1997.
- 62.Тронский И.М. Античный миф и современная сказка. // С.Ф. Ольденбургу. Л., 1934.
- 63.Трофимов Георгий Александрович. Мотив змееборчества в русской сказке и былине: к вопросу о национальной специфике: диссертация ... кандидата Филологических наук: 10.01.09 / Трофимов Георгий Александрович;[Место защиты: ФГБОУ ВО «Московский педагогический государственный университет»], 2018.
- 64.Франц М.–Л. фон. Психология сказки. Толкование волшебных сказок ; Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке / М.-Л. Франц ; пер. Р. Березовская, К. Бутырин ; СПб.: Б.С.К., 1998. 360 с.
- 65.Фрейд З. Тотем и табу. М.: Олимп; АСТ, 1997. 446 с.
- 66.Элиаде М. Аспекты мифа. Пер. с фр. М.: Инвест ППП, 1996. 240 с.
- 67.Эстес К. Бегущая с волками: Женский архетип в мифах и сказаниях / Перев. С англ. М.: ООО Изд-во «София», 2009. 656 с.
- 68.Юнг К. Проблемы души нашего времени. М.: Прогресс; Универс, 1993. 331 с.
- 69.Якимович А. К. Двадцатый век. Искусство. Культура. Картина мира: От импрессионизма до классического авангарда. М.: Искусство, 2003. 491с.